

FÁBRI ANNA

„A Tinódi ügyben nem lehet tenni semmit”

MIKSZÁTH A TÖRTÉNETÍRÁSRÓL ÉS
A TÖRTÉNELMI REGÉNYRŐL

Mikszáth egész élete a történelem, a történeti múlt iránti kivételes fogékonyságot, érdeklődést, sőt nem egyszer szenvedélyes vonzalmat tanúsító korban, bizonyos szemszögből nézve: a historizmus korában telt el. Olyan korban, amelyben olykor máig ható érvénnyel foglalkoztak a történelem, a történetiség, illetve történetírás fogalmának és természetének meghatározásával, a történelmi tények feltárásával és egybegyűjtésével. Amelyben szerte Európában építészek, iparművészek százai munkálkodtak a múlt újraélesztésén vagy újrafogalmazásán és festők, írók, színházi emberek sokasága próbálkozott régi korok történéseinek megidézésével. Mikszáth felnőttkorának évtizedeiben keresztül-kasul átszöttek a történelmi hivatkozások a mindennapi élet valós és virtuális tereit is. Megjelentek lakóhelyének, a fővárosnak épületeiben, köztéri szobraiban, magánlakások és középületek berendezésében, díszruhákban, egyedi és sokszorosított képzőművészeti alkotásokban, szállóigékben, hogy azután a millenáris ünnepek (majd pedig a Rákóczi-hamvak hazahozatalának) eseményeiben, restaurált, rekonstruált vagy megálmodott műtárgyaiban teljes kifejlődésükben mutatkozzanak meg.

Aligha kell bizonygatni, hogy a történeti múlthoz, és mindenekelőtt a közelmúlt-hoz való viszonya (ahogy kortársainak, neki is) gyermek- és ifjúkora egyik legfőbb identitás- és mentalitásformáló mozzanata volt: személyes nézeteit éppúgy 1848–49 történéseinek értelmezései határozták meg, mint a közgondolkodást vagy a közérzületet. Hiszen e történések még széles körben eleven, személyes, ugyanakkor mindinkább közösségivé alakuló történetekben értelmeződtek. „A szabadságharc ideje már nagyon messze van, s még igen közel. A szívek, melyek ez eszmékért dobogtak akkor, már kihültek, s a történelem még nem melegedett át” – írta egy helyütt, arra célozva, hogy a közelmúlt kiegyensúlyozott történeti értékelésével csaknem lehetetlen próbálkozni.¹ Nyilvánvalóan tisztában volt pedig azzal, hogy mindez már csaknem azonnal a szabadságharc bukását követően megindult a szépirodalomban, politikai irodalomban és történetírásban egyaránt.²

Az emlékezés és az emlékezet fenntartása központi helyet kapott az eleinte rejtőzködő, majd mindinkább nyíltabbá váló politikai küzdelmekben is, s (a maga lehetőségeihez mérten) már a diák Mikszáth is részese lehetett e folyamatnak. A forradalom és szabadságharc emlékezetét e téren kezdetben talán csak utalások, majd demonstrációk és emléknapok éltették Magyarországon, a kiegyezést követően pedig

főként a politikai retorika vitte tovább, önigazoló vagy éppen programadó módon. 1848/49 értékelése identitáslakító tényező lett, s mint ilyen ellenállt a tárgyilagos, kritikai megközelítésnek. Másfelől pedig mindinkább (s nem kis részben Jókai idevágó regényei és visszaemlékezései eredményeképpen) ráborult a mitizálás leple, amely alatt kultusza is kifejlődött.

A távolabbi múltba visszanyúló történelmi tematika, amely a reformkorban virágzott ki először a magyar szépirodalomban, a közéleti problémák helyettesítőjeként is tett szert jelentőségre a neoabszolutizmus korában. Különböző kifejtésekben új csúcshoz ért el Kemény Zsigmond nagy intellektuális erővel és felkészültséggel, illetve Jókai képzeletgazdagon és olykor-olykor egyértelmű példázatosággal megalkotott műveiben. És egészen különös szövegfeleséget teremtve Thaly Kálmán 50-es, 60-as évekbeli történelmi ihletésű költészetében, majd álkuruc énekeiben.³ Mikszáth írói pályájának kibontakozásakor e három alkotó közül már csak a két utóbbi élt és működött (hosszan és a történelmi tematikát illetően is termékenyen), de korántsem egyedülként: a századforduló/századelőre már új történelemszemlélet jegyében született új interpretációkért, mindenekelőtt Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc műveiért lelkesedett a közönség.⁴ És éppen ebben az időszakban bontakozott ki Mikszáth sajátos történelmiregény-írói munkássága is. Élete utolsó negyedszázadában nyolc olyan regényt adott közre, amelyeknek cselekményét a távolabbi vagy közelebbi múltba helyezte,⁵ korábban csak rövidebb elbeszélésekben és regékben állt elő ilyesmivel.⁶ Történelmi allúziók azonban szinte minden időszakban és minden műfajban átszöttek vagy színezték műveit. A történelem különféle (anekdotikus, regényes és tudományos) interpretációi iránti érdeklődése éppily állandósággal állt fenn.

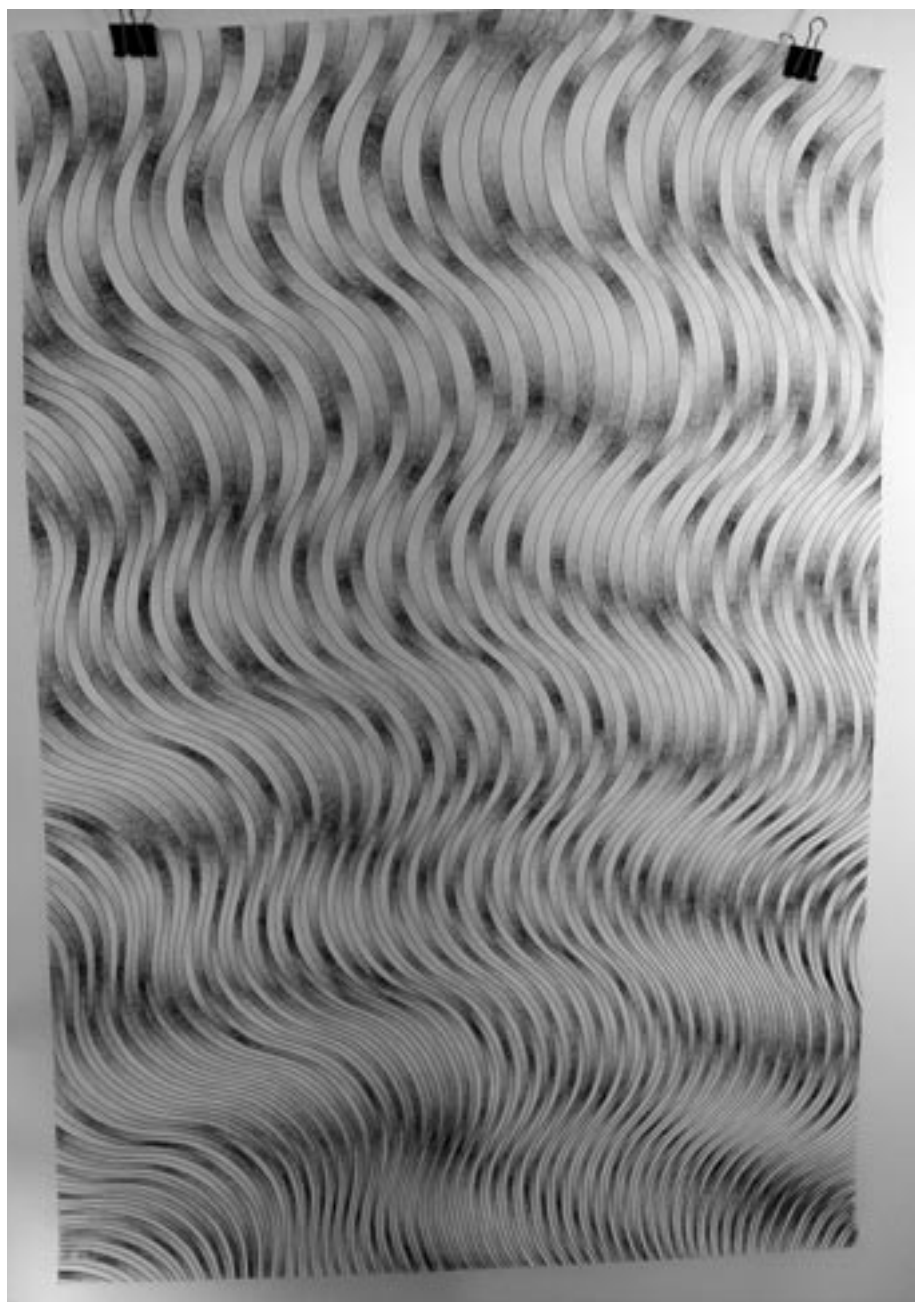
Bár mindeddig meglehetősen kevés figyelem fordult tájékozottságának felderítésére, különféle híradások (visszaemlékezések, levelek, műveiben elszórt megjegyzések) alapján feltételezhető, hogy történelmi ismereteinek egy részét közvetítőktől szerezte, különféle szóbeli közlésekből merítette.⁷ Emellett példák tucatjaival tanúsítható, hogy számos történelmi szakmunkát ismert, olvasott, hatásukról nemegyszer teljes nyíltsággal beszélt, más kérdés, hogy e hatások inkább ihletői lettek szuverén, egyszerű kritikus és relativizáló szemléletmódjának, mintsem felismerhető építőkövei. Történelmi témájú regényeihez természetesen ilyen történelmi munkákat is felhasználta: adatokat, történeteket átvett és kölcsönzött belőlük, de ezek is mindenkor saját értelmezésében (sokszor lényegre törő reflexiókkal) kerültek az olvasók elé, megmunkált szövegekben, átfogó, ismeretelméleti szkepticizmustól megérintett szemléletmód uralma alatt.

Lényegi kapcsolódási pontokat ugyan nehéz lenne találni Kemény és Mikszáth írásművészetére, de némiképp könnyebb történelemszemléletük között, bizonyosan összekapcsolja őket őszinte lelkesedésük Macaulay történetírói teljesítménye iránt. E kérdésben Kemény 1853-ban *Anglia története II. Jakab trónralépte után. (Angolul írta Macaulay)* című esszéisztikus könyvismertetésével foglalt félreérthetetlenül állást, Mikszáth pedig (ahogy erre Révai Mór János is hivatkozik visszaemlékezései-

ben)⁸ élete utolsó évtizedében szóban és írásban ismételtén kifejtette, Carlyle mellett milyen nagyra tartja a skót történész vitapartnerét, Macaulayt is. Mindkettőjüket a historikus, pozitivista, illetve az egykor volt eseményeket mintegy elregélő magyar történetírás művelőinek ellenpéldájaként mutatta fel. Hasonló nagyrabecsüléssel szólt Taine-ról, akit egyik humoros, sőt szarkasztikus parlamenti karcolatában az Orbán Balázs-féle mesemondó történészkedés antagonistájaként léptetett fel.⁹ (Csak röviden utalhatok itt arra, hogy e mulatságos karcolat voltaképpen a történetírás legsajátabb problémáit is érintő kérdést tesz fel: felderíthetők-e egyáltalán teljességgel a múlt vagy akár a jelen „tényeit” létrehozó cselekvések egyéni mozgatórugói?)

Magyar történészek nevei magától értődően ennél gyakrabban tűnnek fel a Mikszáth-művekben (Fraknói Vilmos, Salamon Ferenc, Thallóczy Lajos, Marczali Henrik, Acsády Ignác és mások mellett a történeti szempont iránti olyan erős affinitású közíró is, mint Asbóth János.) A legsűrűbben azonban talán a költészet és a történetírás egybeolvasztásán fáradozó Thaly Kálmáné, akiről mint képviselőről nemegyszer ejtett szót parlamenti karcolataiban, méghozzá csaknem annak a Nietzsche által leírt állapotnak megtestesítőjeként, amelyben a „történeti érzék” már pusztító mértékben teng túl. „Annyira beleélte magát Rákócziék közé, hogy itt is örökké maga mellett érzi őket. Ott ül a balján Bercsényi s nyers igazságokat sugdos a fülébe, – látja Kollonicsot a túlsó oldalon, s vérbe borul szeme a dühtől... – olvashatjuk a *T. Ház* parlamenti szónokokat jellemző fejezetében.¹⁰ Másutt pedig a múlthoz, mint értelmezési kerethez ragadt politikusi mentalitás és magatartás (számos követővel bíró) prototípusaként jeleníti meg: „Már ezen túl hosszabbak lesznek a viták. Megjött Thaly. Őszbecsavarodó göndör haja majdnem a vállát verdesi. Egészen hasonlít már II. Rákóczi Ferenchez, akinek a képét ott hordja üvegmedalionban az óraláncán. Nagy reverenciával fogadják mindenfelé a meggyógyult utolsó kurucot. Pedig nagy labancvilág van odabent. Csupa ellenzéki szónokok perorálnak ugyan, de a kormánypárt összetart s mintha valamennyi vízhatlan köpenyegben ülne ott, nekik bizony hiába csurog az eső.”¹¹

A magát a történetiség vagy pontosabban a történelem hitvallójaként megjelenítő¹² Thaly néhány kollégájával együtt említésre méltó szerephez jut az *Új Zrínyiász* történetében is. Ők lesznek a feltámadott szigetváriak személyazonosságának, s így végső soron a hitelesség kérdésének eldöntői. Az e kérdésre parodisztikus kedvvel megalkotott válaszokból, állásfoglalásokból és viszonyulásokból világosan kitetszik az elbeszélő (s itt tegyük egyenlőségjelet: Mikszáth) álláspontja, mely szerint a hitelesség éppolyan viszonylagos valami, mint a történeti igazság. Hiszen mindkettőt különféle értelmezések hozzák létre, alkotják meg. Ez a szerzői álláspont a regény több helyén is felreérthetetlenül nyilvánul meg, a leghatározottabban talán e néhány mondatban: „A pápai enciklika különben a társadalom minden rétegeiben eloszlatta a kételyeket. Egy hang sem emelkedett többé a csoda ellen. A Történelmi Társulat kiküldött bizottsága ennél fogva szintén megállapította a távirati jelentésében személyi ugyanazonosságukat. Ezt Czobor Béla is bizonyítja – de ruházatukat nem tartja korhűnek.”¹³ Nem kevesebbről van itt szó, mint a hitalapú és a tudományos

igazság kinyilatkoztatásának módjairól, végső soron a csalhatatlanság két fajtájáról. Az persze csak erősíti e mondatok szatirikus-parodisztikus felhangját, hogy Mikszáth végül éppen Czobor Béla véleményére hivatkozik, hiszen Czobor papi és történészi mivolta egyaránt ismert volt a korabeli műveltebb közönség előtt. Az elbeszélő szerint ugyanis a Történelmi Társulat, a tudomány oldaláról mintegy jóváhagyja a pápai enciklikát (vagy legalábbis elfogadja állításait), s éppen Czobor az, aki (legalábbis a fel-támadottak ruházatának autentikus voltát illetően) fenntartásait is hangsúlyozza. Nagyon is valószínű, hogy Mikszáth nem Czobor intellektuális függetlenségét kívánta hangsúlyozni, hanem, sokkal inkább a szakértelem elbizakodottságát kifigurázni.

Az 1867-ben alakult Magyar Történelmi Társulat, amely a regény keletkezése idején több mint 1700 tagot számlált, egyszerre szakmai és társadalmi intézményként tűnik fel a műben és okkal. Tagjai között ugyanis többségben voltak az amatőr (vagy a szó legjobb értelmében is vett műkedvelő) történészek, akik nemegyszer fontos pozíciókat töltöttek be a közigazgatásban és a közéletben, mint például a Veszprém vármegyei alispán, Véghely Dezső vagy báró Radvánszky Béla (országgyűlési képviselő, Tisza Kálmán veje), és akik külső presztízsiüket a társulat igazgató választmányában is kamatoztatták. Az igazgató választmányban egyébként olyan (egyébként szorgalmasan publikáló) különcök is helyet kaptak, mint Odescalchi Artúr herceg (Batthyány Lajosné és Károlyi Györgyné unokaöccse), aki, mint feljegyezték, középkori modorban, szekereken, lóháton, történeti öltözékű csatlósok kíséretében költözött át somogyi birtokáról Bars megyei kastélyába.¹⁴

Ez effajta jelen ellenében való élés könnyen értelmezhető az ismert nietzschei fogalmakkal („történeti érzék”, „a felejteni tudás” hiánya,¹⁵ s anélkül, hogy Mikszáthot nietzscheiánus színben kívánnám feltüntetni, úgy vélem, hogy a jelen ellenében élés problematikájának szentelt regénye (*Beszterce ostroma*), amelyben Odescalchi nagy vonulásának mozzanatai is felsejlenek, szinte a német filozófus szellemében mutatja be a múlt iránti szenvedélyes elköteleződést a jelen sírásójaként.

Ahogy a *Beszterce ostromában*, más Mikszáth-művekben is jól felfejthető e pusztító-romboló (de legalábbis roncsoló) elköteleződés kritikája, amelyet sokszor tompít (de legalábbis relativizál) az előadás humoros vagy ironikus hangneme. Ez azután olyan merőben „polgári” (és merőben magánéleti) tematikájú művekre is kiterjed, mint a *Szent Péter esernyője*, amelyben a családi múlt, az örökség iránti elköteleződésből való kiszabadulás lehetséges vagy lehetetlen volta éppoly központi helyet tölt be, mint a „dzsentri problematikát” megjelenítő *Gavallérokban*. A történeti múlthoz kötődő pragmatikus és (így természetesen) szelektív viszony regénytémává emelése¹⁶ pedig fergeteges szatírába torkollik az ezredéves rendezvények színpadiasságától is ihletett *Új Zrínyiászban*. (Megjegyzendő azonban, hogy a mű ironikus és patetikus vonásokat sem nélkülöző epilógusa, nemcsak a felfordult világrendet állítja vissza, hanem a történeti cselekvésminták erejét is.)

Miként a jelen idejű történetekben időről időre szerepet kap a múlt (mintegy a jelen valóságában túlbujánzó történeti utalások és gesztusok reprezentációjaként¹⁷), úgy tűnnek fel a jelenre való célzások, elbeszélői kiterőkbe foglalt elmélke-

dések a történelmi színezetű Mikszáth-regényekben (és nemegyszer novellákban is). Ezek között több olyan is akad, amely a történetírás sajátlagos problémáival foglalkozik.¹⁸

Több egyértelmű kijelentéssel, illetve szövegrészlettel tanúsítható, hogy Mikszáth a hazai történetírásból a művészi invenciót, a történeti regényirodalomból pedig az esszéistikus vonásokat hiányolta. A történelmi regényre nézve ez leghatározottabb megfogalmazásban talán az 1902-es *Almanach-előszó*ból idézhető: „Régi szilárd hitem, hogy a magyar történelmi esszé csak akkor születik meg, ha egy poétai szem hatol be a múltak mélységébe, életet fújva a tényekbe, adatokba, és vice versa, csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton (a *Háború és béke* nivója körül), ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat. Vagyis, ha az esszéistában benne van egy kicsit az elbeszélő poéta, s ebben az esszéista.”¹⁹

Elmondható, hogy az esszéista és nem a tudós volt Mikszáth szemében az autentikus történetíró: a hitelesség végső forrásául a kérdésfelvetések leleményességét, az előadás (narratíva) ihletettséget nevezte meg. *Olvasás közben. Laikus megjegyzések a történetírásról* címmel 1908-ban (már *A fekete városra* való készülődése közben) közreadott elmélkedéseiben minden más kijelentésénél nagyobb erővel hozza mindent olvasói tudomására. Ez a Marczali Henrik 1907-ben megjelent nagy munkájára (*Az 1790–1791. országgyűlés*) reflektáló írás akár a kortársi magyar történetírás átfogó kritikájaként is olvasható, de legalább annyira mélyreható (ámbar humorral ízesített) megjegyzéseket tartalmaz általában véve is történetírásról.²⁰ Ilyen egyszerre magvas és mulatságos mindjárt az első megállapítás is, amely szerint a képzelőerő elengedhetetlen „a tények szerves összefüggésbe hozatalához, mert a történetírás olyan, mint a parókacsinálás: a hajnak valódinak kell lennie, de amibe illesztjük az egyes hajszálakat, az nem lehet valódi fejbőr.”²¹ A történeti munka tehát olyan sajátos konstrukció Mikszáth szemében, amelyet az egyéni gondolatmenet és előadásmód ereje tart össze, igazol és hitelesít. Olyan konstrukció, amely nemcsak hogy nem lehet örökérvényű, hanem eleve sérülékeny és romlandó. Ki van téve az idők változásainak. „Egyben hát föltétlenül nyugodjunk meg, hogy a dolgok nem egészen úgy történnek, ahogy a történelmekben meg van örökítve. Hiszen szó sincs róla, igazságoknak látszanak ezek a ti okoskodásaitok és következtetéseitek, de meddig? Míg valahonnan a por alul elő nem kerül egy újabb adat, s halomra esik össze az egész építmény, mint valami kártyavár. Sőt csak addig, míg egy másik történetíró meg nem változtatja az illető kort vagy alakokat, a maga más világitásával. Macaulay megbírálja, mondjuk, a Nagy Fridrikről írt munkát, s esszéjében polemizálva a szerzővel, a kritikai megjegyzések sokaságából lassanként kialakul egy másik Nagy Fridrik, s az is marad egész addig a napig, míg egy Macaulay-nél is nagyobb talentum szétüt az ő adatai és jellemző színei közt is, kimutatván, hogy egyik sem az igazi Nagy Fridrik, csak az övé... Szegény Nagy Fridrik, neki kell minduntalan változnia, az idők folyamában, pedig csak a történetírók változnak. Aki tehát azzal fog történetíráshoz, hogy csak az abszolút igazat fogja megírni, az legfeljebb regisztrátor lehet, nem írhat jó történelmet; aki pedig jó történelmet ír, az nem írhat abszolút igazat.”²² Talán

maga Hayden White és valamennyi lelkes vagy éppen kritikai követője is, mint Frank Ankersmit tetszéssel olvasná e sorokat. A továbbiakban szó esik a kérdésfeltevések relevanciájáról, a történészeknek az általuk kikutatott adatok iránti elfogultságáról, és – kifejezetten a magyar történetírásra vonatkozóan – nyelvi készségtelenségéről, lényegét érintő „félénkségéről.”²³ Egyszersmind arról az egyoldalúságról is, amelyre az „ősmesterségeket” protezsáló Herman Ottó is utalt az ezredéves kiállításon bemutatott történeti emlékeknek szentelt kötetben: „történelmi irodalom még ma is leginkább a hatalomhoz, ennek fényéhez köti korszakait és alig-alig vet ügyet arra a zajtalan – sokszor verítékkal és a bánat könnyeivel áztatott – munkára, amelyből a hatalom korszakokon át merítette minden fényét és csillogását, amely munkát a nemzet névtelen százezrei, majd milliói végezték, megadva a hatalomnak a szilárd talajt és minden eszközt.”²⁴ Mikszáth ugyanerről az egyoldalúságról a következőket mondja: „De még a fantáziahiánynál is nagyobb baja a magyar Kliónak, hogy csak a királyi kastélyok és országgyűlési termek körül ögyeleg, a népet nem látja. Hogy a királyok mit csinálnak, tudjuk, de miért csinálják ezt, amazzt, tudnánk, ha az is elének tárulna, hogy ugyanakkor a nép mit csinál, mit érez. Egyiket a másik nélkül megérteni és megítélni lehetetlen. De Klió a Herkó páternek se mozdul ki a királyi ereszek alól, és csak úgy a fal mellől historizál. Pedig milyen gyönyörű mező van oda-künn, ha egy kicsit odébb is elkalandoznék.” Minden jel szerint a közelebről ekkortájt megismert történész, Takáts Sándor munkásságát érezte legközelebb állónak ehhez.²⁵

Ha csak közvetett bizonyítékok utalnak is rá, valószínűleg érdeklődéssel forgatta Tóth Béla könyveit, s nemcsak az oly népszerű *Magyar anekdotakincset* (benne számtalan történelmi anekdotával, amelyek némelyikét maga is felhasználta), hanem a magyar szállóigék összegyűjtésével (*Szájruul szájra. A magyarság szálló ígéri*), csaknem egyidejűleg formálódó *Magyar ritkaságokat* és a „világtörténet furcsaságait” bemutató *Mendemondákat* is. Feltehetően kedvére való volt szerzőjük hitvallása is, amely szerint „az anekdotákban benne van az ember, az erős közvetlenséggel élénk álló én, aki mindig érdekes, mindig közülünk való, s akit a történetírás mai rendszere szinte mellőz, mert az adatok tengerében legtöbbször elvész a személy.”²⁶ És bizonyára egyetértően azt a fejtegetést is, miszerint a mendemondák legalább annyit elárulnak a korról, amelyben lábra kaptak, mint az adatolható tények.²⁷

A történelmi regényről, legalábbis ami saját ez irányú működését illeti, ha nem is részletekbe menő fejtegetéseket, de ugyancsak határozott állásfoglalásokat olvashatunk Mikszáth műveiben, néha éppen magukban a történelmi időkben játszódó regényeiben, máskor pedig a hitelesség kérdését felvető olvasóihoz intézett, nyilatkozatnak is beillő leveleiben.

A beszélő köntös (1889) majdhogynem incselkedő utószavában a történelmi tényekhez való ragaszkodás és a művészi hitelesség összeegyeztethetőségének kérdését első ízben (de már egyértelműen, ha némi megengedő felhanggal is) válaszolja meg: „talán kissé túlságosan ragaszkodtam azon pár sornyi krónikához, mely rendelkezésemre állt. E nélkül valóban kerekébb, egyöntetűbb, hogy úgy mondjam, esztétikaibb

lehetne a mese. De bármennyire ragaszkodtam a krónikamaradványokhoz, mégse kívánom tekintetni az elbeszélést például történelmi epizódnak Kecskemét múltjából, mert a mese benne a fő: a történelmi események csak mint színek bukkannak föl mögötte. S e színeket önkényesen hoztam össze a kaftány szereplésének idejére, száz év előtről, vagy száz év utánról. Néhol a színeket hoztam a kaftányhoz, másutt a kaftányt vittem a színekhez.”²⁸ Azt, hogy a történelmi korokba visszakalandozó regényírónak mekkora szabadsága van, az alkalomhoz illő változtatásokkal még többször megismétli majd cikkeiben és levelekben is. (Ez utóbbiak előadásmódja határozottabb, egy történelmi novellája hitelességének kérdésében családtörténelmi adatokra hivatkozó Jósza Andrásához intézett 1898. január 12-én kelt válaszlevelében pedig egyenesen szarkasztikus: Dickens őrnagyai, akik azt mesélik, hogy a Yorki herceggel így voltak per tu, nem eleven húsból és vérből való alakok, s igen komikus lenne, ha a Yorki kir. herceg kinyilatkoztatná, hogy ő sohase volt semmilyen őrnagyokkal per tu – ez a Dickens alakjain nem rontana, csak a Yorki herceg irodalmi felfogását tüntethetné fel rossz színben.²⁹ *A fekete város* cselekményének történelmi hitelességéről érdeklődő Görgey Albertnek pedig egyenesen kijelentette: „Legjobb tehát úgy venni, hogy az egész regény költött, aminthogy költött is. A Görgey család pusztán keret, melyet néhány általam szeretett tagjában nagyra tartok s melyet megaranyozni kívántam tollammal. Teljesen egyre menne, ha az alispánt Nagy Mihálynak hívnák, vagy bárminek. Mert nem valamely család »igaz« történetét akartam papírra tenni, hanem egy kornak az igazi levegőjét.” (1909. augusztus 15.)³⁰

Ez a kifejezés: a *kor igazi levegője* kulcsfontosságú *A fekete város*, s különösen az a *Jókai Mór élete és kora* című életrajzi regény vonatkozásában, amelyben mint a történetírás számára végső soron megragadhatatlant emlegeti az elbeszélő.³¹

Ezt a „levegőt” nyilvánvalóan nem hiányolhatjuk (a még mikszáthi kritériumok szerint is csak ál-történelmiregénynek vagy mesének nevezhető) *A két koldusdiákról*, *A kis primásról* vagy *A szelistei asszonyokról* szólva, amelyeket végképp csak az a többször és bennük is hangoztatott véleménye kapcsol a valóságos történelmi tematikához, hogy az emberi viselkedés csaknem örök (mondhatnánk: társadalomlélektani) törvényeknek van alávetve. Egyik mulatságos, az *Új Zrínyiász* történetéhez hasonlóan ugyancsak egy eltévesztett feltámasztás körül bonyolódó elbeszélésnek (*A megkonfundált kísértetek*, 1904) hőse éppúgy középkori kortársainak alakmásaira ismer a XIX. század végi budapesti parlamentben, mint az ugyanebbe a korba csöppent szigeti vitézek.³² *A szétbontott krónikák* című 1900 decemberében papírra vetett satirikus írás bevezető soraiban ugyanezt általánosságban és bizonyos rezignációval mondta el Mikszáth:

„Éjfél táján hátradőltem karszékemben, lehunytam pilláimat egy percre, hogy leírandó gondolataimat rendezzem, azon tűnődtem ugyanis, mi az idő?

Valami, ami van, ami mindig volt és mindig lesz. Kisfű koromban sehogy sem értetem a tanítást becsüld meg fiam az időt. Miért? Mi becsülni való van azon, ami mindig van és soha el nem fogyhat? Azonképpen nevettem a felsóhajtásokat, hogy 'megy az idő'. Hát ugyan hova menne? Nem megy az sehova, de áll örökre egy helyen. S ha éj

nem követné a napot, mint sakktablán fekete kocka a fehéret, ha állandóan nappal volna, nem is lehetne észrevenni az időt, még kevésbé fölparcellázni évekre és napokra, minthogy nem lehet fölmérni utcákra és terekre a világúrt vagy a levegőt vagy a semmit.

Voltaképpen csak mi megyünk, mi emberek. Csakis mi. Egyéb minden marad. Vigasztaló ebben csak az, hogy ámbár nem tudunk róla, mi is visszatérünk eseményeinkkel együtt, csak nexusaink mások és az események külseje más. Mert ha az emberek ugyanazok, a motívumaik se lehetnek elütők. Következésképp a cselekedetek belső tartalma nem változhat – változhat pusztán a megjelenési tolettjük. Az a mindenkori divathoz igazodik.”³³

Mikszáth történelemszemlélete tehát egyáltalán nem valamiféle előrehaladás-képzet jegyében fogant, sőt, az invariáns mozzanatok hangsúlyozásával eleve kizárta értelmezéseiből a célképzeteket, s ezt előadásmódjának távolító, humoros-ironikus tónusával folyamatosan meg is erősítette. Mivel azonban ez az írás, amelyből egyébként írásom címét vettem, szinte teljes egészében az interpretáció (és a választott narratíva) problémájával foglalkozik s e közben nagyon határozottan relativizálja a történeti tudás fogalmát, úgy hiszem, megérdemel némi külön figyelmet.

A címben idézett szavak: A *Tinódi ügyben nem lehet tenni semmit*, az elbeszélő íróasztala előtt éjszaka mintegy interpellálókként megjelenő hat középkori krónikásnak adott válaszból való. A kísértetté lett egykori krónikások ugyanis sérelmezik, hogy a fővárosban tervbe vették Tinódy (sic!) Sebestyén szobrának felállítását: „csak egy klapanciacsináló kóbor poéta és mégis mint történetíró kap szobrot.” *Az elbeszélő* azonban felvilágosítja őket, hogy ez már eldöntött ügy: aki egyszer szobrot kap, vagyis emlékművé lesz (mai kifejezéssel élve: bekerül „az emlékezet helyei” közé), azt szinte lehetetlen (legalábbis jó időre!) a kanonizáltság talapzatáról letolni. Később pedig közvetve azt is világossá teszi, hogy amikor az utókor válogat az egykori történeti interpretációkból, erre nemcsak joga, hanem helyzetéből adódó felhatalmazása is van. A krónikások szembesülnek az elbeszélőnek az ő horizontjukat értelemszerűen messze meghaladó történeti tudásával, amely nemcsak az általuk már meg nem ismerhetett tényekre, hanem a saját korukéra is kiterjed: „Elmondtam az Árpádok kihalását, aztán áttértem az Anjoukra, ezt még [Kálti]Márk is tudta és egyszer-egyszer beleszólt; ámbár elismerte, hogy némely dologról jobban vagyok informálva, mint ő, dacára, hogy akkor élt – mondta is, hogy hozzám hasonló nagy tudóssal még nem beszélt.”³⁴ E mulatságos elbeszélésben a történetírás (sőt maga a történetiség) nagyon is újszerű felfogásban kerül elő, olyasfajta (a krónikások számára keserű) tanulsággal, mely szerint a nézőpont hitelességéből nem következik a látvány hitelessége, illetve, hogy a régi interpretációkat időről időre át kell értékelni, vagyis, hogy lehetetlenség az egyetlen történelmet (a történelmet) „megírni”.

Mindent egybevetve, a különbségeket szem előtt tartva sem túlzás azt feltételezni, hogy Mikszáth történelmi témájú regényei és elbeszélései éppúgy a történelem megragadhatóságának kérdésre igyekeznek választ találni, mint elmélkedései és állásfoglalásai. Olyan kérdés ez, amely sok író és még több történészt foglalkoztatott akkor is, azelőtt és azóta is.

JEGYZETEK

- 1 *Egy közbeszólás, Vetter Antal életéből* (1882) = MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei* (MKÖM) 64. *Cikkek és karcolatok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 51-54. 1884-ben a Görgey kérdésről szólva (hogy ugyanis áruló volt-e vagy sem a tábornok) még határozottabban fogalmazott: „...Legjobb volna, ha az igazság maradna Hanem az el van ásva... befújta erősen a hó. Olyan nagy lapáttal majd csak később Klio fog tudni bánni, amellyel azt a havat elsöpörni lehet.” *A hét története* (1884. november 29.) = MKÖM 69, *Cikkek és karcolatok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974,76. Több mint negyedszázad múltán azután, Jókai életrajzát írva, mégiscsak vállalkozott arra, hogy saját értelmezésében állítsa olvasói elé a forradalom és szabadságharc időszakát.
- 2 Feltehetően Mikszáth maga is ismerte az e törekvések jegyében létrejött jelentősebb alkotások egyikét-másikát, mint például a *Forradalmi és csataképeket*, valamint az *Egy bujdosó naplóját* Jókaitól, Kemény nevezetes röpiratait, Szilágyi Sándor 1849 és 1851 között megjelentetett köteteit, a kissé későbbiekből Szokoly Viktor *Honvéd Albumát* (1868), illetve más hasonló témájú műveit és összeállításait vagy Horváth Mihály nevezetes könyvét a *Magyarország függetlenségi harczának történetét* (1860).
- 3 THALY már korai kötetei egyikében imitatori szerepben lépett fel, *Balassa Bálint siralom-daljai bujdosásában* című versciklusával (*Kárpáti kürt, költemények Thali Kálmántól* (sic!), Pest, szerző sajátja, 1860), nem sokkal később pedig megkezdte a kuruckor költészetének „kiegészítését” saját alkotásaival, amelyek szerzőségére olykor egyáltalán nem tartott igényt, mintegy odaajándékozta őket a múlt közköltészetének. E műveiből 1903-ban önálló kötetet adott ki: *Kuruczvilág. A Rákóczi-szabadságharcz kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté Thaly Kálmán*, Budapest, Athenaeum. A Dr. Thaly Kálmánként jegyzett előszóban így emlékszik vissza e költemények keletkezésére, hogy a kuruckor történelmi kutatása közben „mintegy ösztönszerűleg kedvet kaptam a nevezett korszak szabadságharczai – legalább egyes, regényesebb vonatkozású – mozzanatainak költői alakú, verses feldolgozására a magam részéről az eredeti kurucz énekek, balladák, dalok mintájára.” I.m., V-Vi. Minderről újabban Benkő Krisztián, *Filológia, ideológia, poétika = A magyar irodalom története II.*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 2007, 649-661.
- 4 Gárdonyi történelmi regényeinél (*Egri csillagok*, 1901; *Láthatatlan ember*, 1903; *Isten rabjai*, 1908) zajosabb sikert arattak Herczeg Ferenc művei: az *Ocskay brigadéros* (színmű), 1901, a *Pogányok* (regény) 1902, a *Bizánc* (színmű) 1904 és *A honszerző* (regény) 1904
- 5 *A két koldusdiák* 1885, *A beszélő köntös* 1889, *A kis primás* 1891, *Különös házasság* 1900, *Szelistyei asszonyok* 1901, *Akli Miklós* 1903, *Jókai Mór élete és kora* 1905–1906, *A fekete város* 1909-1910.
- 6 Ez utóbbiakkal kapcsolatban I. Hajdu Péter, *A történelem a Mikszáth-novellákban = Mikszáth – Hagyomány és értékek*, szerk. N. Tóth Anikó, Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2008. 73-81.
- 7 Érdekes, bár korántsem általánosítható példa hozható erre Révai János Mór visszaemlékezéseiből, amely szerint Mikszáth egy közös utazásuk alkalmával ismerkedett meg Macaulay esszéivel, oly módon, hogy ő (mármost Révai) „ex abrupto” magyarrá ültette át a számára az angol szöveget. „Mikszáth azonban ezzel is meg volt elégedve, sőt jobbnak tartotta az én eleven fordításomat azoknál, amelyeket utóbb meg tudott szerezni. Mindig

ígértem volt neki, hogy Macaulay összes essay-it le fogjuk fordíttatni arra való fordítóval és magyarul kiadjuk. A fordítások el is készültek, sajtókészen várják a kiadást, de Mikszáth már nem érthette meg ennek a vágyának teljesülését.” (Révai Mór János, *Írók, könyvek, kiadók*, Budapest, Révai, 1920, 201.)

- 8 Révai először már említett emlékirataiban írt erről, megjegyezve: „Semmi nagyobb hatással nem volt azután Mikszáthra, mint ennek a két írónak (= Carlyle-nak és Maculay-nak) essay-i és egyéb történeti munkái.” I.m. 200. Néhány évvel később azután egy újságcikket is publikált e kérdésről: Révai Mór János, *Macaulay és Mikszáth*, Pesti Napló, 1926. július 8., 7-8.,
- 9 *Két ülés leírása II. Taine úr száz év múlva* (1889), MKÖM 78. *Cikkek és karcolatok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 146-150.
- 10 *A Tisztelet Ház, 1885=Politikai karcolatok (1881-1908) Mikszáth Kálmán Művei* (MKM) 14. [Budapest], Magyar Helikon, 1969., 206. Hogy időnként Thaly is reinkarnálódott kurucnak érezte magát kiolvasható a *Kuruczdalok...* c. kötetének versei elé, mintegy mottóként helyezett (1868-ban írott) soraiból: „Engem, Rákóczi, híveddé/---Bár mindenek hagyjanak el, – / Az Úr régi kuruczoknak/Hamvaiból támaszta fel,/Hogy zsarnokok hizelgői/Mit nevedre rákentek—/le mosom a hazugságot/S nagy lelkedről hymnust zengjek.”
- 11 *A T. Házból* (1885. április 18.), MKÖM 70. *Cikkek és karcolatok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (A mai olvasó talán nem is gondol arra, hogy Thalyt és híveit csupán egy bő évtizednyivel választotta el nagyobb időszakasz az igazi „kurucvilágról”, mint minket 1848-49 történéseitől. Vagyis Mikszáth körülbelül úgy beszél a parlamenti „kurucokról”, mintha ma valaki aktuálpolitikai írásaiban széchenyianusokkal és kossuthistákkal példálózna.)
- 12 A Történelmi Társulat alapítóinak egyikeként és titkáráként 1869. május 20-án elmondott „programbeszédében” egyértelmű áthallást megengedve jelentette ki: „A História a mi erős várunk, ez oltalmazza jogaink gyökerét...” (Idézi R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 124.)
- 13 *Új Zrínyiász*, MKÖM 10., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957, 73.
- 14 ...ez a kastély „egészen középkori modorban volt berendezve vízárkokkal, mellvédekkel körülvéve és benne egy fegyvertermet rendezett be rendkívül gazdag fegyvergyűjteménnyel a legrégebb időből. A bástyaszerű mellvédre két ágyú nézett alá, melyek nevezetes vendég érkezétre mindig eldördültek, mire az egész udvari cselédség középkori ősmagyar öltözetekben sietett a fogadásra.” *Szerémi herceg Odescalchi Arthur* = Protestáns Képes Naptár, 1887, 40
- 15 Nietzsche, Friedrich: *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, 1873. (Magyarul: *A történelem hasznáról és káráról*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.)
- 16 Végző soron erre megállapításra jutott T. Szabó Levente is *Mikszáth, a kételkedő modern* c. munkájában: „Zrínyiék tehát nem attól élnek és valóságosak a XIX. századiak számára, hogy egyszerűen léteznek, hanem attól, hogy érdekek mentén eltérő személyek és közösségek valószínűsítik őket. A jelen és a múlt felépítésének ez az érdek- és csoportfüggő volta a későbbiekben is visszatérő metafikciós problémája lesz a regénynek.” I.m., L’Harmattan Kiadó [2007], 37.
- 17 Mikszáth többször is retorikai teljesítményekben, s szinte mindenkor leplezetlen parodisztikus célzattal jeleníti meg a történeti hivatkozásokkal való (vissza)élés példáit. A *körtvélyessi csínyben* frappáns értékelő bevezetéssel ekként: „Kozsehuba úr most újra vissza-

- kanyarodott őseihez (illetve a mieinkhez), *turkálván a történelemben, oly otthonosan, mintha a saját Wertheim-székénye lenne*, előhozta Szent Lászlót, aki nem akart a keresztes hadak vezére lenni, hanem maradt atyáskodni a saját népe fölött. Avagy ki ne hallotta volna hírét I. Bélának, ki midőn eléje tették a király sátorában a kardot és koronát, a kevésbé csillogót, a kardot választotta. Igaz, hogy gyilkos tör villogott a függöny mögött, de vajon nem várnak-e téged is veszélyek, tisztelt barátom, nagyságos polgármester úr, ha a csillogóbb pályát, a képviselőiséget választod?” (saját kiemelésem, F.A.) *Két választás Magyarországon*, MKÖM 9. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958, 161.
- 18 Szinte mindahány a történész kortársak egyikét-másikát (olykor az egész szakmát) megcélzó fricska. A *szelistyei asszonyokban* például nyilvánvalóan a kor viseletkutatóira (köztiük a leltárakat és hozományjegyzékeket kutató Radvánszky Bélára) vonatkoznak a következő mondatok: „Íróink, tudósaink, akik tanulmányokat tettek e téren, folyton csak a gálaruhákat kutatják, s így most már egészen tiszta tudomásunk van őseinknek arról a viseletéről, amit nem viseltek, de amit viseltek [ti a hétköznapiakon], arra nem vet ügyet senki.” MKÖM 12. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957, 124.
- 19 *Tárcák, cikkek, karcolatok (1869–1910)*, MKM, 15. [Budapest], Magyar Helikon, 1970, 778.
- 20 *Olvasás közben (Laikus megjegyzések a történetírásról)*, 1908 = *Tárcák, cikkek, karcolatok (1869-1910)*, MKM 15, [Budapest], Magyar Helikon, 1970, 426–435. Az, hogy Marczali e művéről szólva a *Huszádik Század* kritikusa, Mikszáth „laikus elmékedéseit” kiváló cikkeknek nevezi, tanúsítja, hogy az ekkorra már a társadalom- és történettudományokhoz kapcsolódó korszerű, egyszersmind radikális álláspontok gyűjtőhelyének tekintett folyóirat munkatársainak történetírásról alkotott véleményétől nem volt idegen a Mikszáthé. Vö. Harkányi Endre, *Az úgynevezett „reformországgyűlés”* = *Huszádik Század*, 1908, II. 199.
- 21 I.m., 427.
- 22 I.m. 431.
- 23 „Történetíróink immár olyan helyeken is félnének, ahol biztos a talaj, és ott se mernek elevenek, színesek lenni, ahol sok a koloritanyag. Azt hiszik, minden méltóságukat elvesztenék, ha elmosolyodnának. Egy nyelv képződött e hagyományos félnékségből, egy szürke, sablonos, úgyszólván banális nyelv, olyan, mint a gyermekek skatulyáiban az építőkövek, hogy mindenféle eseményt ki lehet belőle rakni, egy történelmi irány, hasonlatos az interpellációkra adott miniszteri válaszok nyelvéhez, amely úgy fejezi ki a semmit, mintha valami volna, s amelyben a valami is észrevétlenül úszik, mint harmatkása a béka-nyálban. E nyelvezetnek hadat kellene üzenni már egyszer, kivált a történetírásban, ahol a luciditás és a Tacitus tömörsége a főkövetelmény. Aztán egy kicsit több bátorság, uraim. Egy-egy merészebb következtetéstől kár mindjárt hideglelést kapni. I.m. 432.
- 24 Herman Ottó, *Bevezetés az Ősfoglalkozásokhoz* = Magyarország történelmi emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon, [CD-ROM]. Budapest, 2002, Arcanum Adatbázis Kft.
- 25 Az 1902-től a parlament levéltárosaként működő Takáts Sándorral a Jókai életrajz megírását követően került közelebbi kapcsolatba. A komáromi születésű történész egyike volt azoknak a „szakértőknek”, akikkel a korrektúrapéldányokat, észrevételeiket, kiigazításait kérve, átolvastatta. Ettől kezdve megtapasztalt rokon érdeklődés, szemléletmód és írásmód vonta bensőséges kapcsolatba őket. Levelezésük és Takáts visszaemlékezéseinek

- tanúsága szerint Mikszáth gyakran kért tőle tanácsokat, információkat és olvasmányokat műveihez (*A fekete város*hoz például), s általában véve is szívesen társalgott vele.
- 26 Tóth Béla, *Magyar ritkaságok*, Budapest, Athenaeum, 1899, IX.
- 27 „A mendemonda szereti a nagyot nagyobbá, a szörnyűt szörnyűbbé tenni.(...) De a valószínűség és a józan ész ellen ritkán vét, mert kedveli az igazságot a koholmányban. Szóval mindig jóhiszemű. Ezért, mikor mendemondákat hüvelyezünk, legtöbbször rábukkanunk a szecska közt a gyöngyszemre: a pletykában az erkölcsi értékre.” Tóth Béla, *Mendemondák. A világtörténet furcsaságai*, Budapest, Athenaeum, 1901, (második, javított és bővített kiadás), IX.
- 28 MKÖM 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957, 251.
- 29 *Mikszáth Kálmán levelezése II.* MKÖM 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 79.
- 30 *Mikszáth Kálmán levelezése III.* MKÖM 28. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 42.
- 31 „Mily bohóság a történelem szemben a valósággal! A krónikás összerakja az eseményeket, az indokokat, bepillantást hagy a rotyogó fazekakba, ahol azokat főzték, szemlélhetővé teszi a füstöt, mely a kéményen kiment, a lángot, amely azokat felforralta, de nem képes elővarázsolni a hangulatot, a miliót, melyben történtek. Ki értené meg, a mai lehült vérrel, az ifjaknak e Betlehemjáráshoz hasonlatos meneteiből az extázisnak azt a paroxizmusát, amelyet mindannyiszor előidéztek a pontokkal és a forradalmi dallal? Amilyen tökéletes törvényeken nyugszik a föld forgása, hogy együtt mozog a levegő rétegeivel – olyan tökéletesen a történelem, ahol az események a levegőjük nélkül raktározatnak el. *Jókai Mór élete és kora*, MKÖM 18. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 124.
- 32 E motívumot, amelyet többször is felhasznált parlamenti karcolataiban, s kedvvel alkalmazott Marczali Henriknek az 1790–91 országgyűlésről írt munkájához kapcsolódó, már idézett „laikus” elmékedéseiben is meggyőződéssel alkalmazták mások is. E végső soron szociológiai alapú történelemszemléletre itt most csak egyetlen, már-már mikszáthi allúziókat sejtető példát idézek, annak ismételt érzékeltetésére, hogy Mikszáthot milyen rejtett vagy látható szálakkal kapcsol(hat)ták a szociológiai szempontokat hangsúlyozó történelemszemlélet híveiként feltűnő korszerűekhez és radikálisokhoz: „Avagy azon jellemvonások, melyeket Werbőczinél kiemeltünk, nem találhatók-e fel közéletünk mai szereplő férfiában? A magántitkár, ki egyúttal állami hivatalt tölt be, dinasztiaellenes politikus, ki a királytól fogad el állásokat, a nagyurak kapzsiságának lánglelkű ostorozója, aki tőlük meríti jövedelmének legtöbb részét; az ellenzéki vezér, ki a kormányt folyton kedvezésekért és kérvényekkel ostromolja; a vérszomjas tigris, akivel a színpalak mögött mindig lehet okosan beszélni, az aranyszájú szónok, ki több nyelven folyékonyan beszél, s kinek tettei folytonosan meghazudtolják szavait, a magas rangú állami tisztviselő, aki mindig magának fölözi le a tejfelt; a pártvezér, kinek hűségét mindig új adományokkal kell biztosítani; az ellenzéki vezér, ki uralomra jutván, még romlottabban kormányoz, mint elődei; a szegény, de köznemesi család sarja, ki közpályája végén milliomos lesz; az igazságügyi kormány legfőbb vezetője, aki magas állását saját meggazdagodására használja fel; a pecsétőr, ki megsarcolja a gazdag embereket; a politikus, aki alázatos felfelé, de kegyetlen lefelé – nem ismeretlen típusok a tulipán-korszak történetében sem.” Szende Pál: Werbőczy = Huszadik Század, 1907, 832.
- 33 *Szétbontott krónikák. Magyarázó bevezetés vagy paktum a krónikásokkal= Kisebb elbeszélések (1893–1910)* MKM 13, [Budapest], Magyar Helikon, 1969, 373.
- 34 I.m. 375

